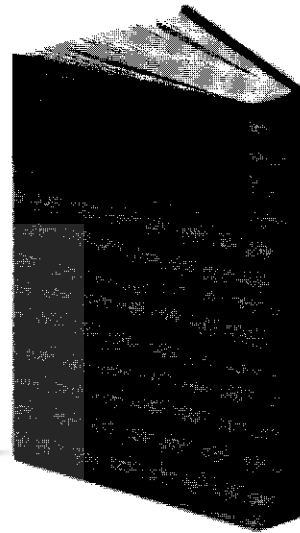

جغرافیای اجتماعی شهرها

■ جغرافیای اجتماعی شهرها، اکولوژی اجتماعی شهر
 ■ نویسنده: دکتر حسین شکویی
 ■ ناشر: جهاد دانشگاهی (ماجد) چاپ دوم، ۱۳۷۲

● محمدحسین بوجانی

اجتماعی شهر نیز نام می‌برند، به تعادل بخشی میان ساخت فیزیکی و ساخت اجتماعی شهر می‌اندیشد و بیگانگی با اکولوژی شهری در برنامه‌ریزی‌های صرفاً فیزیکی نتایج زیان‌باری دارد؛ چیزی که اکنون در دیدگاه‌های برنامه‌ریزی شهری کشورهای جهان سوم، از جمله ایران، همیشه غالب بوده است. پیشگام استفاده از نگرش اکولوژی اجتماعی شهری در دنیا، جامعه‌شناسان شیکاگو و بعد از آن برخی جغرافیادانان و معماران اروپایی بوده‌اند. از جمله جامعه‌شناسان پیشگام این مکتب ابتدا ویلیام تامس (William Thomas) و سپس رابرت پارک (Robart Park) و لوئیس ویرث (Louis wirth) بوده‌اند. بدون اغراق باید گفت پیشگام دانش اکولوژی اجتماعی شهری در ایران دکتر حسین شکویی بوده است. استاد فقید، دکتر شکویی در کتاب «جغرافیای اجتماعی شهرها اکولوژی اجتماعی شهر» Urban Social Geography The Urban Ecology به بررسی نگرش‌های اجتماعی در شهر و شهرنشینی پرداخته است. کتاب در هفت فصل و ۲۲۷ صفحه نوشته شده است. برای تدوین این کتاب افزون بر هشتاد مأخذ علمی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. پس از مقدمه‌ای کوتاه، نویسنده در فصل اول به بررسی

با اینکه شهر و شهرنشینی امکانات و فرصت‌های بهزیست و بهگشت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی زیادی را در خود دارد، به نظر می‌رسد که از مهم‌ترین چالش‌های فراروی بشر در ابتدای قرن ۲۱ مسایل شهر و شهرنشینی است. در این میان، فقط بُعد کالبدی شهر مطرح نیست بلکه مسأله اصلی آسیب‌های اجتماعی - فرهنگی، همچون فقر، بیکاری، اسکان غیررسمی، بی‌هویتی، فقدان حکمروایی خوب شهری (Urban Good Governance) و پیشی گرفتن شهرنشینی بر شهرگرایی از خصایص اصلی آن است. به عبارت دیگر با این که مدام از شهر به عنوان فضای کالبدی و فیزیکی سخن می‌گویند و حد و مرز آن را با معیارهای اقتصادی و جمعیتی می‌سنجند، شهر یک فرآیند اجتماعی در قالب فضا و مکان است که خصایص اجتماعی و فرهنگی آن نقش مهم‌تری نسبت به شرایط فیزیکی و کالبدی آن دارند. به گفته دکتر حسین شکویی «هر آجر، ساختمان، خیابان و هر میدان شهر یادآور دردها، رنج‌ها و شادی‌های جماعات انسانی است. این سلسله مراتب اجتماعی که میان ساختمان‌های شهری دیده می‌شود بیانگر معماری ظلم و جور یا عدالت و انصاف سازمان‌های شهری است».

اکولوژی اجتماعی شهرها که از آن به عنوان جغرافیای

مفاهیم پیشسینه کارهای انجام شده در زمینه اکولوژی شهری می‌پردازد

در این فصل مفاهیم و ارزش‌های اکولوژی شهری، اکولوژی شهری، اکولوژی انسانی سنتی، نگرش‌های مشترک اکولوژی شهری و جغرافیای شهری، نظام اکولوژیکی، جمعیت، محیط، تکنولوژی، سازمان یا ساخت نظام، عوامل اجتماعی - روانی، سابقه کار در اکولوژی شهری، محیط‌گرایی در مطالعات شهری و اکولوژی شهری در دو دهه اخیر، یعنی سال‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. در مقدمه کتاب اشاره شده که: «جغرافیای اجتماعی شهرها در تلاش است تا کمبودهای جامعه شهری، در رابطه با ساخت فیزیکی شهرها را نشان دهد تا ساخت فیزیکی شهرها، منطق و سازگار با شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرها سامان گیرد. به سخن ساده، اکولوژی اجتماعی شهرها، گذرگاه تازه‌ای می‌جوید، تا همه شهروندان بتوانند در سراسر شهر به زندگی شایسته دست یابند.»

در این فصل به ۱۱ نقطه اشتراک بین اکولوژی شهری و جغرافیای شهری اشاره شده که عبارت‌اند از:

- ۱) مطالعه ساخت فیزیکی شهر.
- ۲) مشخصات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سنتی شهر در رابطه با مورفولوژی شهر.
- ۳) مراحل توسعه شهر از نظر تاریخی.
- ۴) شهر به عنوان یک پدیده خاص اقتصادی.
- ۵) محلات شهری و رفتار گروه‌های انسانی.
- ۶) نظام سیاسی و ساخت داخلی شهر.
- ۷) بررسی محلات شهری براساس پایگاه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و قومی.
- ۸) منطقه نفوذ شهر از جهت اقتصادی و فرهنگی.
- ۹) نقش شهر در رابطه با توسعه شهر.
- ۱۰) پیش بینی کیفیت توسعه شهر در آینده.
- ۱۱) برنامه‌ریزی شهر در رابطه با شرایط ناحیه‌ای.

سابقه مطالعات و تحقیقات در زمینه اکولوژی شهری به نوشته‌های ریچارد هرد تحت عنوان ارزش زمین‌های شهری، پاتریک گدس، رابرت پارک و ارنست برگس می‌رسد که

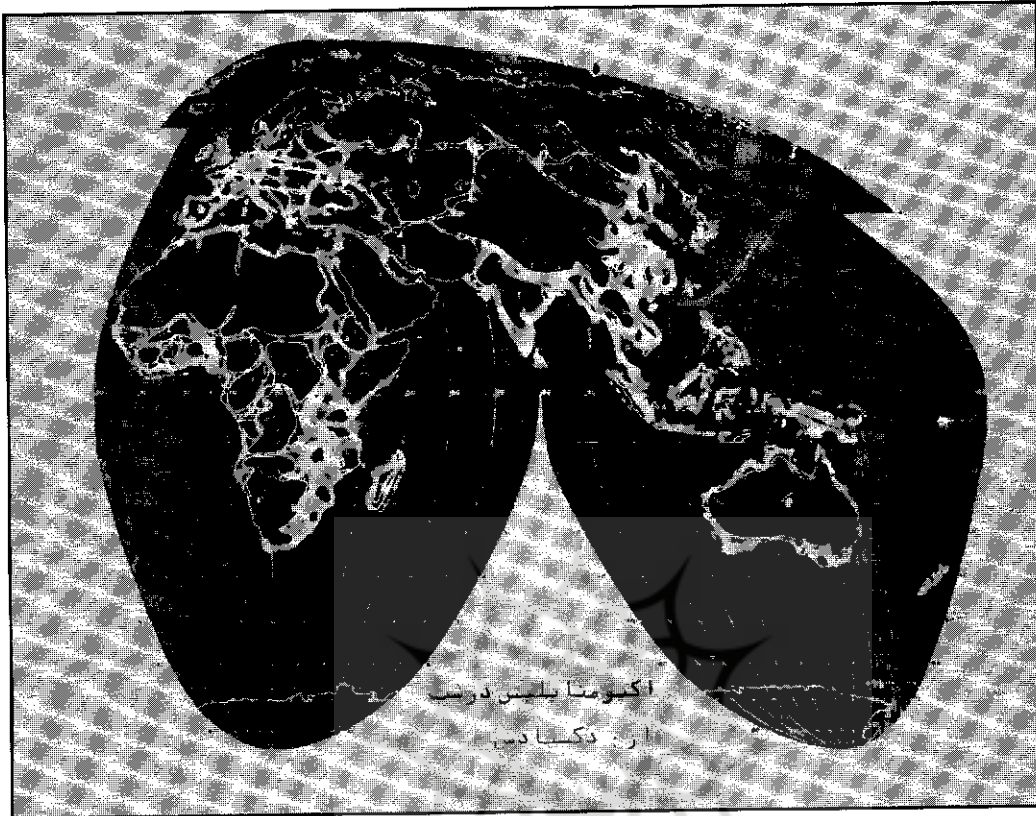
در اغلب شهرهای غربی، جدایی‌گزینی اکولوژیکی براساس پایگاه اقتصادی صورت می‌گیرد و در مطالعه موردی شهر کویت نتیجه گرفته شده است که علاوه بر پایگاه اقتصادی، پایگاه قبیله‌ای، قومی و ملیت نیز در شهرهای خاورمیانه بر سایر شاخص‌های جدایی‌گزینی برتری یافته است

پیشگام استفاده از نگرش اکولوژی اجتماعی شهری در دنیا، جامعه‌شناسان شیکاگو و بعد از آن برخی جغرافیادانان و معماران اروپایی بودند

بدون اغراق باید گفت پیشگام دانش اکولوژی اجتماعی شهری در ایران دکتر حسین شکویی بوده است

همه آنها به نوعی تحت تأثیر مفاهیم داروینسیسم بوده‌اند. فصل دوم به جدایی‌گزینی اکولوژیکی می‌پردازد. در این فصل مباحثی همچون چپستی جدایی‌گزینی اکولوژیکی، هجوم و جایگزینی اکولوژیکی، هجوم اکولوژیکی اختیاری و اجباری، عوامل جایگزینی اکولوژیکی، مراحل هجوم و توالی اکولوژیکی، حوزه‌های اجتماعی، در شهرها، شناخت حوزه‌های اجتماعی، شناخت فاصله اجتماعی منزلت اجتماعی و انتخاب محله مسکونی، جبر محیط شهری در انتخاب منطقه مسکونی، عوامل مؤثر بر جابه‌جایی و ... مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند.

جدایی‌گزینی اکولوژیکی جریانی که هم اکنون نیز در اکثر شهرهای ما با مفاهیمی چون شمال و جنوب، اسکان رسمی و غیررسمی، مرکز، حاشیه، فقیرنشین و مهاجرنشین و ... مشخص می‌شوند، از این واقعیت سرچشمه می‌گیرد «که ساکنین شهرها از نظر درآمد، مذهب، نژاد، پایگاه اجتماعی - اقتصادی به دسته‌ها و گروه‌های گوناگون تقسیم می‌شوند. از این رو در انتخاب محله مسکونی همواره رقابت میان گروه‌های شهری در جریان است و گروهی برنده می‌شوند که از قدرت و درآمد بیشتر بهره‌مند هستند. نتیجه رقابت‌های گروهی منجر به جدایی‌گزینی اکولوژیکی یک گروه از گروه

اکسومنا پیلوس در سب
از: دکسنادس

ساکنین شهرها از نظر درآمد، مذهب، نژاد، پایگاه اجتماعی - اقتصادی به دسته‌ها و گروه‌های گوناگون تقسیم می‌شوند. از این رو در انتخاب محله مسکونی همواره رقابت میان گروه‌های شهری در جریان است و گروهی برنده می‌شوند که از قدرت و درآمد بیشتر بهره‌مند هستند. نتیجه رقابت‌های گروهی منجر به جدایی‌گزینی اکولوژیکی یک گروه از گروه دیگر می‌شود. به موازات جدایی‌گزینی اکولوژیکی، هر یک از محلات شهری مشخصات ویژه‌ای به خود می‌گیرد و از چهره و بافت معینی تبعیت می‌کند که با سایر محلات شهری تفاوت دارد.

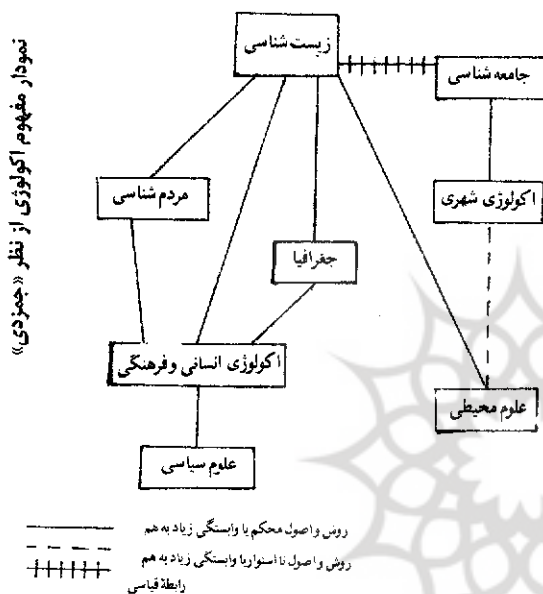
شهر پهنه‌ای جغرافیایی در نظر گرفته می‌شود که در آن نظیر پدیده‌های گیاهی و حیوانی با تقسیم‌بندی متفاوت و فرآیندهایی چون تهاجم (Invasion)، همزیستی (Sym-biose)، جایگزینی (Sucession)، استیلا (Dominance) رقابت (Competition)، تعارض (Conflict) و همگون سازی (Assimilation) روبه‌رو می‌شویم» در این فصل تمام مباحث یاد شده مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. عنوان فصل سوم گتوهای شهری (chetto) و جدایی‌گزینی اکولوژیکی نوشته شده است. همان مسأله اجتماعی - کالبدی که استاد تا به مشابیه آن در مطالعاتش می‌رسد نوشته‌هایش دگرگون می‌شود، این نشان می‌دهد احساسات انسانی و اکولوژی اجتماعی دکتر شکویی بسیار پررنگ‌تر از نگاه‌های کالبدی و فیزیکی رو به شهر است. شهر از دیدگاه

دیگر می‌شود. به موازات جدایی‌گزینی اکولوژیکی، هر یک از محلات شهری مشخصات ویژه‌ای به خود می‌گیرد و از چهره و بافت معینی تبعیت می‌کند که با سایر محلات شهری تفاوت دارد.»

مکتب شیكاگو رویکردی عمدتاً محیط‌شناختی داشت و به همین دلیل به نام دیگری یعنی محیط‌شناسی شهری نیز شناخته می‌شد. از نظر این مکتب، شهر در آن واحد هم یک نظام پیچیده از افراد و نهادهای به هم پیوسته بود و هم یک نظم اجتماعی که در آن پدید آمدن خرده فرهنگ‌ها و بیگانه‌گرایی (Exotism) زمینه‌ای مساعد یافت.

دکتر ناصر فکوهی استاد جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی در کتاب انسان‌شناسی شهری که به موضوع اکولوژی نیز پرداخته است، می‌نویسد «در این دیدگاه

اکولوژی اجتماعی شهرها که از آن به عنوان جغرافیای اجتماعی شهر نیز نام می‌برند، به تعادل بخشی میان ساخت فیزیکی و ساخت اجتماعی شهر می‌اندیشد و بیگانگی با اکولوژی شهری در برنامه‌ریزی‌های صرفاً فیزیکی نتایج زیان‌باری دارد

او محل و جایگاه امن ارتقای انسان‌هاست نه محل زجر و دردها و نمایشگاه فالاکت و بدبختی‌ها و ...

در این فصل به مباحثی چون تعریف و مفهوم گتو، شناخت گتوها بر پایه آمار، سابقه گتونشینی در تاریخ، امتیازات گتوها، ساخت و توسعه گتوها، کیفیت واحدهای مسکونی گتوها، گتوها و حمل و نقل شهری، فرصت‌های شغلی در گتوها، خیابان‌نشینی در گتوها، گتوهای فقر و طرز نگرش به زندگی، گتوهای نژادی و جدایی‌گزینی اکولوژیکی در شهرهای نفت‌خیز خاورمیانه مورد بررسی قرار می‌گیرند. همه ما از آسیب‌های اجتماعی برخی محلات در ایران همچون خاک سفید تهران، خاطراتی هر چند ذکر شده از زبان دیگران در ذهنمان داریم. کاش به تجربه‌های ایران در زمینه جدایی‌گزینی‌های اجتماعی - فرهنگی نیز در این کتاب اشاره می‌شد.

شاید به این خاطر باشد که استاد نمونه‌هایی چون گتو سیاهان و جدایی‌گزینی در شهرهایی چون کویست را نمونه‌های موردی گویاتری در زمینه مباحث اکولوژیکی شهری یافته‌است.

در این فصل در بیان مفهوم گتو چنین آمده است «گتو، بیانگر زندگی و محدودیت یک اقلیت در میان یک اکثریت بزرگ شهری است، گتو نتیجه جدایی‌گزینی اکولوژیکی است که از روی اجبار و در جهت دوری از تجاوزات و مزاحمت‌های گوناگون در بخشی از شهر تشکیل می‌شود و جدایی مذهبی، نژادی و فقر را از سایر بخش‌های شهری نشان می‌دهد.» گتو با این که یادآور دردها و رنج‌های یک اقلیت در میان گروه اکثریت است ولی دارای امتیازاتی چون دوری از آزار و اذیت مردم شهر، آزادی اندیشه و ایده و تا حدودی عمل و ... می‌باشد. در این فصل تصاویری آورده شده که از کیفیت مطلوبی برخوردار نیستند. امید است در چاپ‌های بعدی کتاب چاره‌های اندیشیده شود.

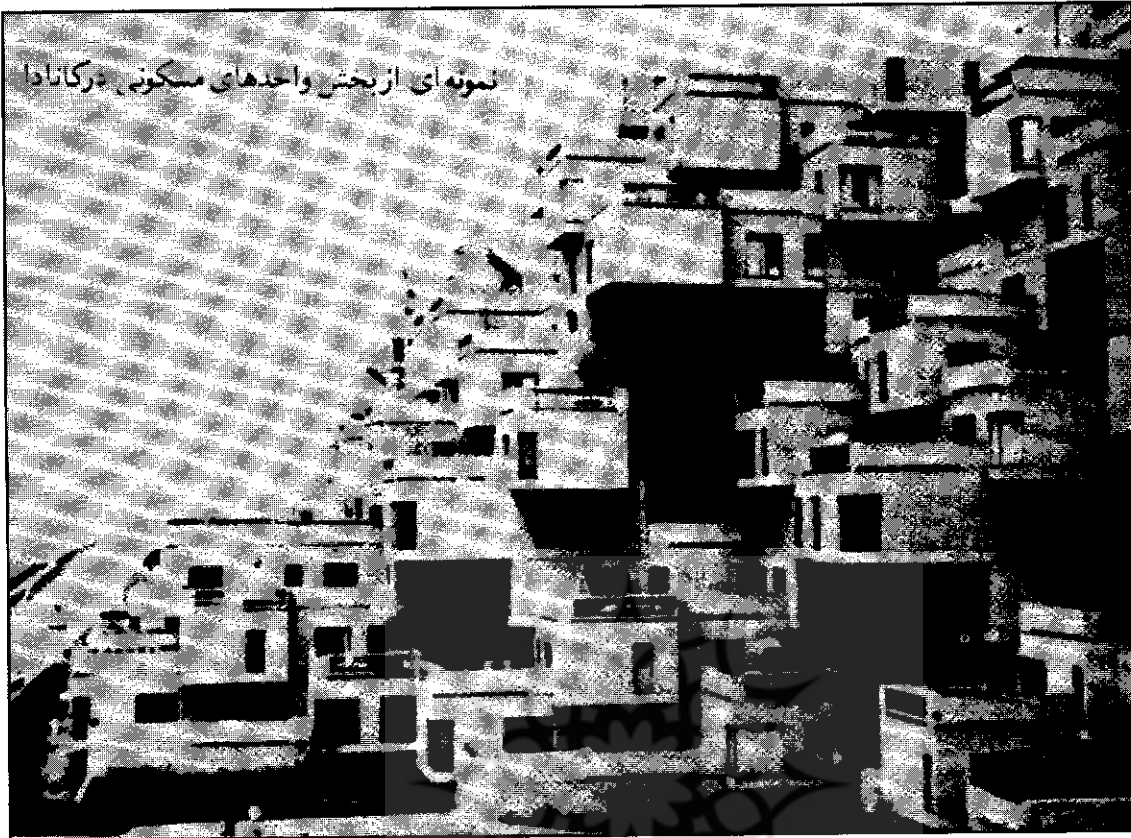
در آخر فصل، دو نمونه از جدایی‌گزینی‌های اکولوژیکی در شهرهای آمریکا و شهرهای خاورمیانه آورده می‌شود. از این فصل نتیجه‌گیری می‌شود. «در اغلب شهرهای غربی، جدایی‌گزینی اکولوژیکی براساس پایگاه اقتصادی صورت

می‌گیرد و در مطالعه موردی شهر کویست نتیجه گرفته شده است که علاوه بر پایگاه اقتصادی، پایگاه قبیله‌ای منشأ قومی و ملیت نیز در شهرهای خاورمیانه بر سایر شاخص‌های جدایی‌گزینی برتری یافته است.»

فصل چهارم به اکولوژی تطبیقی و آسیب‌شناسی شهری می‌پردازد. در این فصل مباحثی چون اکولوژی تطبیقی، اکولوژی تطبیقی و آسیب‌شناسی شهری، شهر و کیفیت تغذیه، شهر و رشد جسمی و ... اکولوژی اجتماعی خشونت‌های شهری، شهر و ناآرامی‌ها، اکولوژی شهری و امراض، عوامل فیزیکی و امراض شهری معیارهای یک جامعه سالم و ... مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

هدف از اکولوژی تطبیقی، آگاهی از تفاوت‌های اکولوژیکی محلات شهری است. به عبارت دیگر «مراد از اکولوژی تطبیقی بکارگیری اصول و شاخص‌هایی است که در شناخت زندگی مردم در محلات مختلف شهری می‌تواند محققان را یاری دهد.»

با توجه به ویژگی‌های جامعه هند که نابرابری شهری و منطقه‌ای به خصوص در زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی

گتو، بیانگر زندگی و محدودیت یک اقلیت در میان یک اکثریت بزرگ شهری است، گتو نتیجه جدایی گزینی اکولوژیکی است که از روی اجبار و در جهت دوری از تجاوزات و مزاحمت‌های گوناگون در بخشی از شهر تشکیل می‌شود و جدایی مذهبی، نژادی و فقر را از سایر بخش‌های شهری نشان می‌دهد

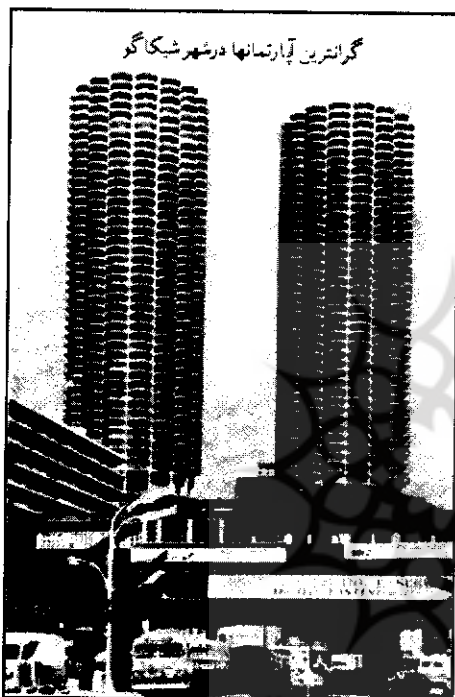
خصوص شهرهایی چون مشهد، تهران، کرمانشاه و اهواز می‌توانند نمونه‌های قابل توجهی از نابرابری و عدم تعادل محلات شهری باشند.

فصل ششم به ساخت اکولوژیکی شهرهای اسلامی اختصاص دارد. در این فصل مباحثی چون عوامل جغرافیایی و شهرهای اسلامی، اروپاییان و شهرهای اسلامی، تعادل‌های اکولوژیکی و شهرهای اسلامی، شهرهای اسلامی سنتی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. با توجه به این که کشورهای جهان سوم عموماً در مناطق خشک و نیمه خشک قرار گرفته‌اند، شهرهای آنها کمتر به دریا راه دارند و لذا حالتی برون مرزی دارند، ولی با ورود اروپاییان میان سال‌های ۱۹۲۰-۱۸۰۰ اقتصاد درون مرزی آنها شکسته شد و اقتصاد برون مرزی نیز گسترش یافت. در کتاب اشاره شده است که در معماری شهرهای اسلامی معمولاً عواملی چون شرایط آب و هوا، مواد و مصالح محلی، فورم‌های سنتی و شیوه زندگی و ارزش‌های اسلامی و اجتماعی نقش اساسی

از مشخصه‌های آن است، شهرهای آن می‌توانند نمونه‌های خوبی برای بررسی یا مطالعه تطبیقی اکولوژی شهری باشند. بر همین اساس به مطالعات کوماربوز (Kumar Bose) در شهر کلکته اشاره می‌شود.

فصل پنجم به شرایط اقتصادی، برنامه‌ریزی و اکولوژی شهری اختصاص یافته است. در این فصل مباحثی چون شهر کانون ایدئولوژی‌ها، شهر و استعمار، شهر در جامعه فتوئالی، انقلاب الجزایر و نظام سکونتگاهی، انقلاب چین و شهرها، آپارتاید و شهر، ساخت اکولوژیکی شهرهای اروپایی، اقتصاد آمریکا و اکولوژی اجتماعی شهرها، شهرهای اروپای شرقی و شوروی، سنخ‌شناسی توسعه شهری در جهان سوم، بزرگترین شهر، «انگل یا توسعه دهنده»، عوامل اکولوژیکی و مهاجرت، مهاجرت‌های روستایی و پژوهش‌های موردی از جمله هند، اندونزی، فیلیپین و سریلانکا مطرح شده است. در این فصل جای مطالبی درباره ویژگی‌های اقتصادی، برنامه‌ریزی و اکولوژی شهری در ایران نیز خالی است. به

علاوه بر نقش‌های منفی که برای آینده شهرها متصور شده‌اند، نقش‌هایی چون رشد اقتصادی، نقش آگاهی دهنده، پیشگام در ارتباطات و نیاز پیش‌بینی شده‌اند

دارند. به نظر می‌رسد بایستی به این جنبه‌ها، نقش امنیت را نیز در معماری شهرهای اسلامی اضافه نمود. «از قرن ۱۷ و ۱۸ به سبب عدم امنیت کافی در روستاها، مهاجرت به شهرها شروع می‌شود و در اغلب موارد، روستاها از جمعیت خالی می‌گردد.» گاهی تعداد روستاها به یک هشتم کاهش می‌یابد. در پاره‌ای اوقات، روستائیان به سبب عدم امنیت، در اطراف شهرها به کشاورزی می‌پردازند. اما در داخل شهرها زندگی می‌کنند، البته در دوره‌های تاریخی، روستائیان به هنگام قحطی و یا بدهوایی نیز به شهر هجوم می‌آورند، زیرا در سابق میان شهر و روستا راه‌های مناسبی وجود نداشت تا مواد غذایی مورد نیاز به هنگام وقوع حادثه در اختیار آنان قرار داده شود.

فصل هفتم با عنوان آینده شهرها و توسعه شهری نوشته شده است، در این فصل مباحثی چون افزایش جمعیت شهری، هدنوپلیس (Hedonopolis) «عشرت آباد»، مفاهیم فاصله و شهرهای آینده، جامعه انبوه آگاهی، اکیومنوپلیس (Ecumenopolis) مطرح شده‌اند.

آینده جهان با توجه به تحولات جمعیتی، آینده‌ای شهری خواهد بود. و یکی از ویژگی‌های آن افزایش جمعیت است که بیشتر ناشی از فرآیند مهاجرت خواهد بود. جان سامر می‌گوید «زمانی می‌توان آینده را دید که بتوان زمان حال را بهتر شناخت. او میان همه شرایط شهرهای آینده آمریکا به نقش لذت جویی شهرهای بزرگ تأکید بسیار دارد. او برای این دوره عنوان «هدنوپلیس» (عشرت آباد) می‌دهد. «در حقیقت هدنوپلیس شهری است که در آن سرمایه‌گذاری‌های کلان در ارضای نفس، لذت جویی و خدمات شخصی صورت می‌گیرد. در همان حال، سرمایه‌گذاری در تولید کالا، کاهش می‌یابد. در این قبیل شهرها، به موازات سرمایه‌گذاری‌های کلان در امر لذت جویی، خدمات تازه مشاغل نیز ایجاد می‌شود و همچنین عواملی چون استرس و فشارهای روانی تشدید می‌شوند. چیزی که روح اجتماعی و فرهنگی شهرها را در شرایط کنونی از درون دچار انحطاط کرده است.» البته بایستی اشاره شود علاوه بر نقش‌های منفی که برای

آینده شهرها متصور شده‌اند، نقش‌هایی چون رشد اقتصادی، نقش آگاهی دهنده، پیشگام در ارتباطات و نیاز پیش‌بینی شده‌اند. سی.ا. دکسیادیس (C.A. Dexiadis)، محقق برجسته در مورد آینده شهرها و توسعه شهری می‌گوید «در قرن ۲۱ الگوهای مختلف شهری و گونه‌های مختلف سکونتگاهی در داخل یک سیستم جهانی در ارتباط با هم قرار می‌گیرند. اولین سیستم جهان شهری را اکیومنوپلیس می‌نامند. اکیومنوپلیس در یک سیستم جهان شهری نواحی پرتراکم و کم تراکم را با نقش‌های الکترونیک، اطلاعات و ارتباطات در بر خواهد گرفت.» تصویر اکیومنوپلیس در شب در آخر کتاب نیز به صورت یک مدل نمایش داده شده است.

اگر عراق نباشد کتاب جغرافیای اجتماعی شهرها یا اکولوژی اجتماعی شهر با اینکه ۱۵ سال قبل نوشته شده است، ولی از معدود آثار ماندگار در رابطه با اکولوژی اجتماعی شهری است و خواندن آن برای جامعه علمی جغرافیا، جامعه‌پژوهان، شهرسازان و معماران توصیه می‌شود.